

старообрядницькі монастирі Правобережжя відчули на собі повною мірою. На прикладі черкаського чоловічого монастиря ми бачили, що уряд Олександра I, хоч офіційно й не дозволяв його заснування, але і не перешкоджав. Царська адміністрація слідкувала лише за тим, щоб монастирське життя не вийшло за встановлені межі. У роки правління Миколи I монастирі зазнали справжнього погрому. Священиків, які переховувались у них, заарештовували й висилали, церкви й приміщення опечатували, а ченців намагалися повернути на православ'я. Від повного знищення їх, на нашу думку, врятувала лише складна політична ситуація, що визначалась розгортанням на Правобережжі польського національно-визвольного руху.

*Ю.Катунін** (м. Сімферополь)

ВЗАЄМВІДНОСИНИ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В КРИМУ (1920-1921 рр.)

У листопаді 1920 року Червона армія повністю оволоділа Кримом. На півострові почався процес формування органів державної влади – революційних комітетів, до функцій яких входили питання регулювання взаємовідносин з усіма конфесіями, які діяли в Криму. Слід зауважити, що з перших часів свого існування органи нової влади, незважаючи на те, що керівництво більшості конфесій активно спілкувалось з керівництвом армії барона Врангеля, не прийняло суттєвих заходів з обмеження їх діяльності.

Незначні конфлікти були спровоковані лиш щодо православної церкви. Їх ініціаторами стало керівництво передових частин Червоної армії, які зайняли Керченський півострів. Керівництво армії вжило ряд заходів, які суттєво обмежили діяльність Катерлезької кіновії, яка була розташована недалеко від міста, а також стало втручатися в діяльність деяких православних парафій м. Керчі. Скоріше це була помста керівництва армії православному духовенству Криму за активну участь їх у військових діях громадянської війни на боці Білої армії.

Органи Радянської влади, які були сформовані в перші дні після звільнення півострова від військ барона Врангеля (насамперед Кримревком) не квапились реалізувати на практиці положення Декрету

* Катунін Ю.А. – кандидат історичних наук, доцент кафедри української та зарубіжної культури Таврійського Національного університету (м. Сімферополь).

«Про відокремлення церкви від держави та школи від церкви», який був прийнятий більшовиками у лютому 1918 року.

16 листопада 1920 року в Криму був сформований Кримревком на чолі з Бела Куном. Протягом кількох тижнів на місцях була утворена мережа районних та міських революційних комітетів. У складі Кримревкому було утворено ряд відділів – управління, раднаргосп, соціального забезпечення, охорони здоров'я, юридичний, праці, земельний, народної освіти, продовольства, фінансів та «особливий відділ Криму» [Ревкомы Крыма: Сборник документов и материалов.- Симферополь, 1968.- С. 28].

Реалізацією положень Декрету про відокремлення церкви від держави в Криму мав займатися відділ управління, яким керував Ю.Гавен. У структуру відділу управління входив підвідділ записів актів громадянського стану, який керував реєстрацією актів народження, смерті та шлюбів. В інформаційному листку управління Кримревкому від 27 листопада 1920 року відзначалось, що в місті Сімферополі було створено 2 самостійних підвідділу ЗАГСу [Там само].

Перші документи з питань відокремлення церкви від держави відділом управління стали прийматися лише через кілька місяців після звільнення півострова від Білої армії – у січні 1921 року. Пасивність Кримревкому у справі реалізації Декрету з відокремлення церкви від держави була пов'язана з рядом причин і, насамперед, із тим, що силові структури Радянської влади в цей час проводили на півострові «зачистку» від колишніх солдат та офіцерів Білої армії. На півострові був розв'язаний останній етап терору періоду громадянської війни, який забрав життя тисяч людей, більша частина з яких здалася владі на умовах проголошеної більшовиками амністії.

З 13 лютого по 29 березня 1921 року в Криму з інспекторською перевіркою знаходився член колегії наркомату із справ національностей Російської Радянської Федерації М.Султан-Галієв. У підготовленій ним доповіді наводяться факти терору та свавілля місцевої влади як у відношенні до солдат та офіцерів Білої армії, які добровільно залишились у Криму, так і щодо місцевого населення.

Побоюючись повернення на територію півострова частин армії барона Врангеля, які були розташовані біля берегів Турції в кількох годинах ходу від Криму, на півострові була зосереджена велика кількість військ Червоної армії. Лише у Сімферополі, в якому в цей час проживало біля 80 тисяч осіб мирного населення, було сконцентровано понад 150 тисяч солдат.

Спецзагонами та органами НК у Криму було влаштоване тотальне винищення колишніх учасників Білого руху. У доповіді, яку

Султан-Галієв направив Й.Сталіну він писав про те, що в Криму «... немає родини, де б хто-небудь не постраждав від розстрілів: у того розстріляний батько, у цього брат, у третього син і т.д. ... У всіх почувається сильний, чисто тваринний страх перед радянськими працівниками, недовіра та глибоко прихована злоба» [Крымский архив.- 1996.- № 2.- С. 86].

За даними Султан-Галієва на півострові за п'ять місяців після приходу Червоної армії (до квітня 1921 року) було розстріляно понад 70 тис. осіб, з них тільки у Сімферополі більше 12 тис. [Гам само].

Терор був влаштований більшовиками з метою руйнування соціальної бази Білого руху, на випадок можливого вторгнення в Крим військ Врангеля, розташованих у районі Стамбула.

При цьому відзначимо те, що у відношенні керівництва Православної церкви Криму на чолі з архієпископом Димитрієм (Абашідзе), який був одним із лідерів Вищого Церковного Управління на південному сході Росії, яке спочатку досить активно діяло в армії генерала Денікіна, а пізніш - і в армії барона Врангеля, не було вжито будь-яких каральних заходів.

Ще однією причиною, яка відвертала увагу місцевих органів влади від реалізації Декрету про відокремлення церкви від держави на території півострова було те, що в цей час у Криму розпочалась боротьба лідерів різноманітних політичних течій, діючих у партії більшовиків та в кримському уряді, з питань формування майбутньої моделі управління півостровом. Це відволікало їх від вирішення різноманітних проблем, в тому числі і від реалізації Декрету про відокремлення церкви від держави [Див: Гарчев П.И. С.М. Киров - организатор Крымской республики // Культура народов Причерноморья.- 1998.-№ 4.-С. 51-61].

Перші кроки, пов'язані з реалізацією цього Декрету кримський уряд починає вживати лише в лютому 1921 року . 10 лютого цього року в газеті «Красный Крым» було опубліковане рішення про створення Особливої Міжвідомчої комісії, до складу якої входили представники Наркомюсту, НКВС, Наркомосвіти, Наркомфіну та РСКІ [Красный Крым.- 1922.- № 33].

17 лютого відділ управління Кримревкому запросив від місцевих відділень ревкомів інформацію про наявність на їх територіях монастирів та релігійних об'єднань. Окремо були запрошені відомості про наявність у монастирях Криму монахів та послушниць. [Державний архів Автономної республіки Крим (далі – ДААРК) – Ф.Р. 663.- Оп. 10.- Спр. 22.- Арк. 8].

20 квітня 1921 року, за підписом голови Кримревкому Гавена, був виданий наказ № 349 про впровадження у життя Декрету про відокремлення церкви від держави. У наказі підкреслювалось, що віднині

всі конфесії Криму рівні перед законом, а тому вони повинні були пройти реєстрацію в органах державної влади.

В наказі також відзначалось, що всім відділам управлінь Окрвиконкомів у місячний термін після опублікування в пресі положень Декрету потрібно було провести реєстрацію церков та молитовних будинків усіх віросповідань, а також храмів та молитовних будинків, що належали приватним релігійним громадам, які утворилися як до, так і після видання Декрету.

Представники всіх конфесій у 7-ми тижневий термін після опублікування наказу були зобов'язані подати до Окрвиконкомів такі документи:

1. У 3-х примірниках – опис рухомого та нерухомого майна та капіталів.

2. У 3-х примірниках – окремий інвентарний опис майна, призначеного для богослужіння.

3. Печатки, штампи та бланки.

Особам, які виявили бажання взяти в користування храм та майно, призначене для богослужіння, потрібно було подати в Окрвиконком заяву, підписану 20 громадянами [ДААРК.- Ф.Р. 663.- Оп. 10.- Спр. 222.- Арк. 20].

В інструктивному листі, розісланому органами влади в усі окружні виконавчі комітети, пропонувалось провести роботу по інвентаризації матеріальних цінностей релігійних громад.

За реєстрацію громад та передачу віруючим у користування приміщень та майна, поряд з видатками, органами влади з віруючих стягалось додаткове мито: з об'єднань до 50 осіб – 3 карбованці золотом; з об'єднань до тисячі осіб – 5 карбованців золотом і з об'єднань понад тисячу чоловік – 10 карбованців [ДААРК.- Ф.Р. 663.- Оп. 10.- Спр. 221.- Арк. 41-42].

У відповідності з наказом у Криму створювалась Міжвідомча комісія, в завдання якої входило вирішення питань про відокремлення церкви від держави. До складу комісії були включені представники відділу юстиції, фінвідділу, народівити та Криммузею. Комісія працювала при відділі юстиції Кримревкому.

Однак це був вкрай невдалий експеримент з боку Кримревкому, бо декілька місяців ця комісія існувала лише на папері, не провівши жодного засідання. Перша спроба проведення засідання комісії була вжита лише 10 вересня 1921 року. Однак із-за відсутності ряду представників її засідання було зірване. Байдуже відношення державних службовців, що входили до складу комісії, до виконання своїх

зобов'язань, свідчить про те, що релігійне питання в цей час ще не було актуальним для вищих органів державної влади Криму.

14 вересня 1921 року під головуванням заступника відділу юстиції Н.Скрипчука відбулось перше засідання комісії, на якому було прийнято рішення про активізацію роботи та проведення чергового засідання, яке мало відбутися 16 вересня 1921 року. На засідання планувалось запросити представників усіх конфесій, діючих у Криму, для їхнього знайомства із законодавством та роз'яснення дій релігійних організацій з реєстрації богослужбових будинків та церковного майна.

Засідання відбулось 17 жовтня 1921 року. На ньому були присутні: представник Кримревкому Ануфрієв; представник відділу юстиції Клепацький; фінвідділу Визанцева; відділу народної освіти Кейлін та Криммузею Полканов. Представники більшості конфесій на засідання не з'явилися. Комісія, порушуючи на той час інструкції, прийняла рішення про передачу віруючим будов та церковного майна на умовах натуральної оплати, в першу чергу зерном, а не безкоштовно, як це регламентувало чинне законодавство того періоду. [ДААРК.- Ф.Р. 663.- Оп. 10 - Спр. 12.- Арк. 4].

На засіданні комісії було розглянуто питання «Про вилучення лишків з церков», а також питання «Про реалізацію майна ліквідованих монастирів та домашніх церков». Таким чином, ми можемо констатувати, що питання про вилучення цінностей з церков у Криму було поставлене на 4 місяця раніше аналогічного Декрету, прийнятого ВЦВК у лютому 1922 року.

Міжвідомча комісія працювала вкрай неефективно, її засідання проводились заради рапорту перед керівництвом кожного з наркоматів, які делегували своїх представників до її складу. До того ж, засідання комісії часто зривались із-за відсутності значної частини її членів.

На одному із засідань Міжвідомчої комісії, у доповіді представника НКВС Г.Доценка відзначалось, що Декрет про відокремлення церкви від держави у Криму практично ще не зреалізований, а «вжиті у цьому напрямку кроки були незначними та формальними» [ДААРК.- Ф.Р. 663.- Оп. 10.- Спр. 12.- Арк. 7].

Комісія доручила окружним виконавчим комітетам інформувати населення за допомогою наклеювання оголошень про роботу з реєстрації у Криму всіх діючих релігійних об'єднань.

На засіданні комісії Наркомату юстиції було доручено розробити бланк договору, згідно якого майно можна було б передавати релігійним об'єднанням. Усі договори треба було реєструвати у трьох примірниках, один з яких обов'язково повинен був передаватися до комісії.

На засіданні комісії було відзначено, що при виселенні із свого приміщення Таврійської духовної консисторії та заселенні туди управління Наркомату зв'язку була знищена значна частина архівних документів духовної консисторії. Певна частина документів була загублена при їхній передачі до центрального архіву ЗАГСу. Згодом це призвело до того, що багато громадян Криму не змогли отримати відповідних довідок та документів, які підтверджували б їх цивільні права. На засіданні комісії представник Наркомату робітничо-селянської інспекції Литвин повідомив про те, що всі церковні землі та монастирські угіддя націоналізовані і знаходяться у віданні Наркомзему Криму, а в колишніх монастирях створені радгоспи та сільгоспартілі.

16 лютого 1922 року був затверджений зразок договору про передачу в користування віруючим церков, молитовних будинків та інших культових споруд. За основу був взятий типовий договір, розроблений у Москві, який було опубліковано у "Зібранні Законів за 1918 рік" [ДААРК.- Ф.Р. 663.- Оп. 10.- Спр. 12.- Арк. 8].

8 жовтня 1921 року ВЦВК та РНК РРСФР прийняли Декрет про утворення Кримської АРСР.

11 листопада 1921 року на першому Всекримському Установчому з'їзді робітничих, селянських, червоноармійських та червонофлотських депутатів був обраний КримЦВК, у складі якого було утворено Комісаріат внутрішніх справ (НКВС). У структурі НКВС формувалася церковний підвідділ, якому доручалась робота з реєстрації релігійних об'єднань, утворених громадянами Криму.

У зв'язку з вкрай низькою ефективністю роботи Міжвідомчої комісії, Наркомат внутрішніх справ Криму звернувся до Президії Раднаркому з листом, у якому підкреслювалось, що згідно з положенням про НКВС РРСФР та Кримської АРСР робота з відокремлення церкви від держави була доручена на місцях відділам Управління під безпосереднім керівництвом церковного підвідділу НКВС. У листі відзначалось, що Міжвідомча комісія вносить «паралелізм у цю роботу» та діє вкрай неефективно. Наркомат внутрішніх справ Криму запропонував Президії Раднаркому розпустити цю комісію.

21 березня 1922 року рішенням Президії РНК Кримської АРСР Міжвідомча комісія було ліквідовано, а її функції передавались НКВС. РНК Криму постановила: «Покласти на НКВС керівництво та спостереження за проведенням в життя Декрету про відокремлення церкви від держави та об'єднання заходів усіх відомств, направлених на ідейну або організаційну боротьбу з релігійними забобонами трудящих» [ДААРК.- Ф.Р. 663.- Оп. 10.- Спр. 12.- Арк. 15].

Функції Міжвідомчої комісії повністю передавались церковному підвідділу адміністративного відділу НКВС Криму. При відділах Окрвиконкомів створювались церковні столи, які керували питаннями взаємовідносин з конфесіями Криму. Таким чином, у березні 1922 року, в структурі карного органу, яким у ці роки був Народний комісаріат внутрішніх справ, з'явилась ще одна структура, якій доручалось вирішення питань діяльності релігійних організацій півострова.

До 1 лютого 1922 року церковний підвідділ НКВС Криму очолював А.Поплавський. Слід відзначити, що в 1922 році для цього підвідділу НКВС була характерна надмірна плинність кадрів керівників: з 1 лютого по 8 липня 1922 року підвідділ очолював Г.Доценко; з 8 липня по 8 вересня – І.Єленев; з 8 вересня по 13 вересня – Н.Тонконогов і з 13 вересня по 3 грудня – А. Сівих [ДААРК.- Ф.Р. 663.-Оп. 10.- Спр. 221.- Арк. 44; Там само.- Спр. 11.- Арк. 38].

У січні 1924 року замість НКВС Кримської АРСР було створено ЦАУ –Центральне Адміністративне управління при Раді Народних комісарів Криму. До складу ЦАУ був включений і церковний стіл, якому, спільно з органами державної влади на місцях, доручалось вирішення питань взаємодії держави та церкви, передачі церковного майна тощо.

У 1921 році у всіх Окружних виконавчих комітетах Криму були створені паралельні структури: церковні підвідділи та місцеві Міжвідомчі комісії. У Севастополі церковний підвідділ відділу Управління Севокрвиконкому почав свою роботу 9 червня 1921 року. Ним проводилась робота з реєстрації релігійних організацій та укладення з ними договорів. Ця робота церковним підвідділом велась досить швидко та ефективно. Всього в 1921 році церковним підвідділом Севокрвиконкому було зареєстровано 25 православних храмів, 4 іудейські синагоги, караїмська кенаса, лютеранська церква, католицький костел та 24 мусульманських мечеті [ДААРК.- Ф.Р. 663.- Он. 10.- Спр. 154.- Арк. 7].

У цей же час у Севастополі паралельно із церковним підвідділом діяла і комісія з відокремлення церкви від держави, до якої входило: 2 особи від Окружкому, 1 - від комсомольських організацій міста, 1 - від міськНКа, по одній особі від РКІ та фінвідділу; по дві особи від Севахріса, профспілок та райкому партії, а також - по одній особі від православних, іудейських, мусульманських, католицьких та євангелічних релігійних громад [Державний архів міста Севастополя (*дали* – ДАМС) - Ф.Р. 79.- Оп. 1.- Спр. 4.- Арк. 16].

17 серпня 1921 року у Севастополі відбулось чергове засідання комісії, на якому вона була перейменована у «Комісію яз релігійних справ». На засіданні відзначалось, що «місцеве населення відрізняється

різнорідністю релігійних вірувань, сект, толків та особливою зашкарублістю, створює умови, що вимагають суто обережного підходу до роботи всіх радянських установ» [ДАМС.- Ф.Р. 79.- Оп. 1.- Спр. 4.- Арк. 8].

У Феодосійському Окрвиконкомі робота з відокремлення церкви від держави велась комісією при уїзному бюро юстиції, а з 13 вересня 1922 року вона перейшла до ведення Отуправа Феодосійського Окрвиконкому.

У 1921 році на території Феодосійського Окрвиконкому церковним підвідділом була проведена значна робота з реєстрації релігійних громад та передачі їм на підставі договорів у користування культових будинків та майна. Про виконання цієї роботи свідчать наступні дані: всього було зареєстровано 31 православну, 41 мусульманську та 2 іудейські громади, а також - 33 храми інших громад. Договори були укладені з 25 православними, 6 мусульманськими, 2 іудейськими та 26 громадами інших конфесій. [ДААРК.- Ф.Р. 663.- Оп. 10.- Спр. 153.- Арк. 18].

У Ялтинському окрузі до початку 1922 року діяло 13 православних парафій; 20 мусульманських мечетей; два римокатолицьких костели та по одному лютеранському та іудейському храму [ДААРК.- Ф.Р. 663.- Оп. 10.- Спр. 155.- Арк. 4-5].

При реєстрації релігійних громад за оформлення юридичних документів стягалось мито. За пропозицією церковного підвідділу НКВС Криму за укладення договорів з віруючих стягалось мито у розмірі 50 тис. карбованців. Мита стягались й за інші нормативні та фінансові операції. Так, за візу на реалізацію вина релігійним громадам, мито складало 2 тис. карбованців.

Керівництво церковного підвідділу розробило у 1921 році шляхи поповнення державної скарбниці не тільки за рахунок реєстрації документів релігійних громад, а й за реалізацію вина для релігійних організацій. Був складений кошторис «прибутковості» від продажу вина, в якому говорилося: «Тільки для православних релігійних об'єднань потреба вина досягає біля 12 тис. пляшок у рік, що дає прибуток у 24 млн. карбованців за рік. Враховуючи те, що в Криму діє біля 400 храмів, виходить 60 тис. на один храм, або від 1 тис. до 3 тис. карбованців з кожного віруючого на рік» [ДААРК.- Ф.Р. 663.- Оп. 10.- Спр. 22.- Арк. 62].

На основі постанов Кримревкому Єпархіальній Раді у 1921 році було відпущено 250 цеберок церковного вина. На це вино був нарахований акциз у розмірі 15 карбованців за кожен пляшку. Це призвело до того, що вартість вина значно зросла. Єпархіальна Рада

прийняла рішення про відмову від його закупки. В Кримревком було направлено рішення Таврійської Єпархіальної Ради з проханням про зняття акцизного збору. Однак це питання не було вирішене позитивно [ДААРК.- Ф.Р. 663.- Оп. 10.- Спр. 22.- Арк. 64].

18 травня 1920 року, коли Крим ще був останнім осередком опору Білої армії, в якому активну роль грало православне духовенство на чолі з Таврійським архієпископом Димитрієм (Абашідзе) та Севастопольським єпископом Веніаміном (Федченко), народний комісар РРСФР Курський направив в усі губернії повідомлення, в якому мова йшла про те, що у Православній церкві почався активний процес перетворення духовних консисторій в Єпархіальні Ради, Генеральні консисторії і т.д. Нарком юстиції рекомендував припинити діяльність цих церковних установ, як незаконних [ДААРК.- Ф.Р. 663.- Оп. 10.- Спр. 222.- Арк. 2].

18 вересня 1920 року колегія НКВС РРСФР направила в усі губвиконкоми лист-роз'яснення наступного змісту:

«1. Усі документи, що видаються служителями релігійних культів, вважаються документами приватного характеру...

2. Стягнення духовенством будь-яких примусових зборів категорично забороняється, збори можуть бути тільки добровільними.

3. Єпархіальні Ради підлягають негайному закриттю, як незаконно діючі...» [ДААРК.- Ф.Р. 663.- Оп. 10.- Спр. 22.- Арк. 14]

Прийняття цих та інших інструкцій й постанов центральних органів державної влади було пов'язане з поглибленням політики конфронтації та протистояння керівництва церкви на чолі з Патріархом Тихоном, з одного боку, та урядом більшовиків начолі з Леніним, з іншого.

У 1921 році Таврійський архієпископ Димитрій приймає рішення про добровільну відставку з посади керуючого єпархіального ієрея та виходить на покій до Топловського жіночого монастиря. Згодом він стає схиархієпископом Києво-Печерської лаври з ім'ям Антоній. Новим главою Таврійської єпархії у 1921 році був призначений архієпископ Никодим (Кротков).

Таким чином, ми можемо зробити висновки, що у перші місяці після завоювання Криму Червоною армією, органи Радянської влади досить пасивно відносилися до реалізації на півострові Декрету про відокремлення церкви від держави. Цю роботу вони розпочали лише у 1921 році.